

УДК 37.018.54:78:[94(477"085/134")]

Н. В. Сулаєва

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ФОРМАЛЬНІ ТА НЕФОРМАЛЬНІ ОЗНАКИ

© Сулаєва Н. В., 2016
<http://orcid.org/0000-0001-5066-8605>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.194930>

У статті на основі аналізу мистецької спадщини пращурів українського народу в часи Київської Русі проаналізовано процес надання мистецької освіти з урахуванням її формальних і неформальних ознак. Акцентовано увагу на тому, що передача досвіду мистецької діяльності в царині образотворчого, літературного, музичного, хореографічного й театрального мистецтва здійснювалася переважно в ході домашнього виховання, а також у процесі приватного навчання при княжих дворах, в майстернях, художніх школах. Вказано на тому, що така освіта мала суто неформальні ознаки. Наголошено, що з кінця X століття в Київській Русі діяли підтримувані державою, отже, такі, що вирізнялися формальними ознаками, музичні центри (школи співу, деместиків), а також школи книжного вчення, монастирські школи, школи грамоти, жіночі школи, де поряд із загальними дисциплінами викладалися основи різних видів мистецтва. У статті зроблено висновок, що в IX-XIII століттях на території сучасної України діяли спеціальні заклади для навчання мистецтву, які функціонували паралельно з неофіційними формами передачі досвіду художньої дії, що свідчить про конвергентність формальних і неформальних ознак (із перевагою останніх) тогочасної мистецької освіти.

Ключові слова: мистецька освіта, формальна освіта, неформальна освіта.

Сулаєва Н. В. Художественное образование времен Киевской Руси: формальные и неформальные признаки.

В статье на основе анализа художественного наследия предков украинского народа во времена Киевской Руси проанализирован процесс художественного образования с учетом его формальных и неформальных признаков. Акцентируется внимание на том, что передача опыта творческой деятельности в области изобразительного, литературного, музыкального, хореографического и театрального искусства осуществлялась преимущественно в ходе домашнего воспитания, а также в процессе частного обучения при княжеских дворах, в мастерских, художественных школах. Указано на том, что такое образование имело сугубо неформальные признаки. Отмечено, что с конца X века в Киевской Руси действовали поддерживаемые государством, следовательно, такие, которые отличались формальным признакам, музыкальные центры (школы пения, деместиков), а также школы книжного учения, монастырские школы, школы грамоты, женские школы, где наряду с общими дисциплинами преподавались основы различных видов

искусства. В статье сделан вывод, что в IX-XIII веках на территории современной Украины действовали специальные заведения для обучения искусству, которые функционировали параллельно с неофициальными формами передачи опыта художественной деятельности, что свидетельствует о конвергентности формальных и неформальных признаков (с преобладанием последних) художественного образования того времени.

Ключевые слова: художественное образование, формальное образование, неформальное образование.

Sulaieva N. V. Art education while Kyivan Rus' times: formal and non-formal features.

The process of providing art education with consideration of its formal and non-formal features has been analyzed in the article on the basis of the analysis of the artistic heritage of Ukrainian people ancestors while Kyvian Rus' times. The attention is focused on the fact that the transfer of experience of artistic activities in the field of fine arts, literature, music, choreography and drama was mainly carried out by means of home education, as well as private training at princely courts, workshops, art schools. It has been pointed out that such education had purely non-formal features. It has been emphasized that music centres (school of singing, demestyky) acted in Kyvian Rus' from the end of the 10th century; they were supported by the state, therefore, considered to have formal features, as well as book teaching school, monastery schools, literacy schools, women's school where along with Major subjects the basics of various forms of art were taught. The article concluded that there were special institutions for teaching art on the territory of modern Ukraine in the 9th-13th centuries; they functioned in parallel with the non-formal forms of transfer of experience of artistic activities, which indicates the convergence of formal and non-formal features (the latter predominating) of art education.

Key words: art education, formal education, non-formal education.

Постановка проблеми. Осучаснення підходів до надання мистецької освіти, зокрема, використання різних (формального, неформального, інформального) видів освітньої діяльності для її реалізації в навчальний і позанавчальний час, вимагає досконалого вивчення вітчизняного досвіду передачі досвіду мистецької діяльності від покоління до покоління впродовж історичного розвитку нашої держави. Одним із яскравих періодів становлення мистецької освіти на теренах України є IX-XIII століття.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Важливі питання оновлення підходів до надання освіти, зокрема, ефективного використання можливостей формального, неформального та інформального її видів в навчально-виховному процесі висвітлені в наукових роботах вітчизняних науковців Т. Григор'євої,

В. Давидової, С. Коваленко, Т. Кристопчук, Л. Лук'янової, Н. Ничкало, Н. Терьохіної, Н. Філяніної; розвиток мистецтва на теренах нашої держави та окремі аспекти передачі досвіду мистецької діяльності в часи Київської Русі представлені в монографіях українських дослідників С. Висоцького, Л. Гераськової, Н. Нікітенко, В. Німчука, О. Толочки, П. Толочка та наукових розвідках Я. Боровського, В. Горського, О. Моці, О. Тараненко, І. Тоцької, Р. Орлова. Водночас питання розвитку мистецької освіти на теренах України з урахуванням її формальних і неформальних ознак представлені в дисертації автора статті.

Мета статті. На основі аналізу артефактів української культури проаналізувати мистецьку освіту часів Київської Русі з урахуванням формальних і неформальних її ознак.

Виклад основного матеріалу. Результати досліджень вітчизняних мистецтвознавців, а також розуміння неформальної мистецької освіти як освітньої мистецької діяльності особистості, що організована поза формальною мистецькою освітою й не супроводжується видачею диплома офіційного зразка [5, с. 41] дозволили визначити критерії для дослідження мистецької освіти населення Київської Русі: наявність артефактів (створених людьми мистецьких виробів та феноменів духовного життя суспільства) мистецької діяльності в культурній спадщині народу; існування центрів передачі досвіду мистецької діяльності; динаміка розвитку державних навчальних закладів, що надавали мистецьку освіту, що носила формальні ознаки; суттєві зміни в системі формальної й неформальної мистецької освіти, яка вирізнялася конвергентністю формальних і неформальних ознак.

Для вказаного періоду розвитку мистецької освіти на теренах України визначено таку тенденцію – процес передачі життєвого досвіду від покоління до покоління відбувався в умовах самобутньої культуровідповідної й природовідповідної діяльності, яка носила ознаки неформальної освіти. Мистецтво як невід'ємний компонент загальної культури народу було джерелом, що давало змогу реалізувати освітньо-виховні функції суспільства.

Означена тенденція підтверджується нижченаведеними фактами.

Культурний розвиток держави в IX-XIII століттях (часи Київської Русі) значною мірою зумовлений прийняттям християнства. Однак сформовані століттями звичаї й традиції слов'ян-язичників мали неабияку стійкість.

Тому значна частина дохристиянських вірувань була адаптована до нової релігії. Церква пристосовувала народні свята до своїх торжеств та обрядів, язичницькі боги поступово контамінувалися з християнськими святими: Перун став прототипом Іллі-Пророка, святий Юрій – покровителем весняних робіт, Іван Хреститель, Петро і Павло – літніх. «Поганські» свята почали збігатися з християнськими: коляда – з Різдвом, весняний цикл – з Великоднем, зелені свята – з Трійцею» [5, с. 99].

Почуття «нового народу», який причастився до Христової віри, знайшло своє відображення в архітектурі й образотворчому мистецтві. До довершеної техніки зведення зрубу IX-XI століття стародавніх слов'ян, наприклад, додалося нове явище в архітектурі Київської Русі – кам'яне монументальне будівництво, зокрема, Десятинна церква та Софіївський собор у Києві, Спаський собор та П'ятницька церква у Чернігові тощо. Вони є носіями доказів розвитку образотворчого мистецтва, оскільки містять інформацію про техніки монументальних настінних розписів: мозаїк і фресок (як то, зображення Христа-Пантократора (XI століття)), монументального живопису (композиція «Євхаристія» (причащення апостолів), мистецтва іконопису («Ярославська Оранта» (XII століття) тощо), пластичного мистецтва і різьбярства (різьблені плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу, що прикрашають парапети хорів собору Софії Київської, шиферні плити з тематичними рельєфами Михайлівського Золотоверхого та Києво-Печерського монастирів).

Високий рівень художньої культури, який спостерігається на Русі від початку XI до середини XII століття, свідчить про стрімкий розвиток освіти, яка надавалася потенційним майстрам розпису, скульптури, гравюри тощо. Відомо, що в другій половині XI – на початку XII століття в Києві існувала Печерська іконописна майстерня, де писав та навчав своїх учнів Аліпій. У XII столітті в самостійних князівствах – Київському, Чернігівському, Переяславському, Галицькому та Волинському – діяли місцеві самобутні художні школи. Їхнє функціонування контролювалося церковною владою, однак освіта в них характеризувалася неформальними ознаками, оскільки це були недержавні навчальні заклади, які підтримувалися не з казни, а за рахунок родин учнів та меценатів.

Зростання попиту на вироби декоративно-вжиткового мистецтва сприяло створенню майстерень, де навчали таким видам ремісництва, як скань

(оздоблення жіночих прикрас та окладів книг найтоншим дротом), чернь (протравлювання срібних браслетів, перснів, хрестів, зброї чорною пастою), зернь (впаювання в прикраси дрібних кульок), перегородчаста емаль та художнє литво, кування та карбування золота, срібла та міді, гончарство, обробка дерева й кістки, каменю, шкіри, тканин тощо [3, с. 921-958].

Шедеврами руської майстерності є діадеми з князівського парадного вбрання (XII–XIII століть), врата Суздальського собору (XIII століття), бронзові панікадила, дзвони, кубки, прикраси, шкатулки, руків'я зброї тощо. У цих виробках проявилися риси давньоруської естетики та багатовікових художніх традицій східних слов'ян, які збереглися завдяки неформальному характеру їх передачі від майстрів учням.

Надзвичайним явищем культурного життя Київської Русі було існування літературного мистецтва, фундамент якого закладався задовго до виникнення писемності. Язичницька обрядовість стала підґрунтям для створення поетичних форм обрядового фольклору: казок, легенд, переказів, прислів'їв, загадок. Усна народна творчість мала значний вплив на давньоруську літературу, зокрема, на літописання, яке фіксується з IX століття: «Літопис Осколда» (IX століття), літописний звід про діяння Володимира Святославича та побудову церкви Святої Богородиці (996-997 роки) тощо. Неабияку культурно-мистецьку цінність становлять «Повість минулих літ» (1112-1119 роки) Нестора-літописця, твори Кирила Туровського (XII століття), «Повчання» (1096 рік) Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» (XII століття) тощо. Мистецтву створення таких творів навчали не тільки священнослужителі в церквах і монастирях, але й приватні вчителі при князівських дворах. Процес контролювався з боку держави, видання здійснювалися переважно з державної казни, отже, можна говорити про конвергентність формальних і неформальних ознак літературної освіти.

Разом з тим неформальністю вирізняється процес створення й збереження історичних переказів, які передавалися усно у формі героїчних билин, що зародилися наприкінці I тисячоліття в Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді та інших містах та виконувалися за допомогою співу та гри на гусях. Найдавнішими вважаються билина про СвятоГора, Іллю Муромця, Добриню Микитича, Альошу Поповича, Ставра Годіновича, Вольгу. Створював і виконував билини народ в особі талановитих співців-оповідачів, котрі були й

музикантами-гусярами. Найвідоміші з них – Боян, прославлений (середина XI – перша половина XII століття); «судець» Ор та бунтівний «словутьный певець» Митуса (XIII століття). Оповідачами історичного минулого Русі були також новгородець Вишата та його син Ян Вишатир (XI століття): «нащадки відомих героїв – воєводи Свінельда, Мстисі-Люта і Добрині Микитича, – розповідають про події на Русі та участь у них свого роду» [1, с. 90]. Неформальне музикування розвивалося й у повсякденному житті пересічних русичів. До сьогодні збереглися колискові, забавлянки, дитячі пісні, які побутували в часи Київської Русі. Попри вплив християнства, слов'яни не відмовилися від мистецьких елементів календарної обрядовості: закликання весни, прославлення пробудження природи та літнього сонцестояння, оспівування та вираження в побутових танцях польових робіт та збирання врожаю тощо. Вона перетворилася на своєрідний симбіоз язичницьких і християнських рис, у результаті чого й збереглися донині. Передача досвіду літературно-музичної діяльності відбувалася так само в умовах домашнього (приватного) навчання, котре носило неформальний характер.

У тісному поєднанні з музикою традиційно розвивалося хореографічне мистецтво. Дослідник Б. Рибаків зазначає, що існували жіночі прикраси, які використовувалися під час танців: «Жіночі срібні браслети XI–XIII століття слугували для закріплення довгих рукавів жіночих сорочок. Під час ритуальних ігрищ жінки знімали браслети й танцювали, «спутивши рукава», ніби перетворюючись на русалок, що розмахували крилами-рукавами...» [4, с. 338]. Разом з музично-хореографічними композиціями на гуляннях та дійствах відбувався розвиток і театрального мистецтва. Загальновідомо, що жодні ритуальні язичницькі ігрища не відбувалися без драматизації. До професійних навичок жерців, зокрема, входило володіння музично-драматичним мистецтвом, «знання язичницького ритуалу в усій його повноті, а також неабиякі організаторські здібності, що дозволяли згуртувати людей навколо «ігрищ» за часів панування християнської церкви в державі» [7, с. 831]. Свідченням цього є згадки про ігрища в Руському літописі (київське зведення 1198 року і галицько-волинське повісткування до кінця XIII століття), зображення на одній з мініатюр Радзивилівського літопису (статті до 1206 року) та на князівських і боярських браслетах XI–XIII століття [7, с. 827]. У руських пам'ятках XI – початку XII століття («Повість временних літ»,

«Сименоновий Златоструй») вживається термін «скоморохи». Вони поділялися на осілих і мандрівних. Перші були учасниками княжих забав, масових ігрищ, весіль, другі – переходили з місця на місце, демонструючи свою майстерність здійснювати «позорище» (у сербській й хорватській мові означає «театр») чи «віденіє». Вміння здійснювати ритуальні дієства (йдеться про музичні, хореографічні й театральні їх елементи) передавалося з покоління в покоління впродовж багатьох століть тільки неформальним шляхом: безпосередньо в ході самих дійств та в процесі домашнього виховання.

Серед населення побутувала й інструментальна музична творчість, яка супроводжувала гуляння, обряди, полювання та військові походи. На реставрованій фресці південної башти собору Святої Софії в Києві (XI століття) зображено великий музичний ансамбль часів Київської Русі, у якому грають на переносному пневматичному органі, поперечній флейті, металевих тарілях, сурмах, лютні, дзвонах, парних барабанчиках, щипковій лірі. Виконавці такого колективу мали бути високопрофесійними музикантами, отже такими, які отримали музичну освіту при спеціальних навчальних закладах.

Загальний розвиток держави та прийняття християнства не могли не відбитися на розвитку релігійного музичного мистецтва Київської Русі. Нова віра вимагала становлення культового співу. Для більш вільного його прийняття народом стильові компоненти церковної християнської музики збагатилися місцевими народнопісенними традиціями, які склалися протягом тривалого попереднього язичницького періоду. У IX-XIII століттях з'являються підтримувані державою, а отже, такі, що носили формальні ознаки, музичні центри: школи співу, деместиків. Основним осередком формування й поширення церковної музики була Києво-Печерська лавра, де працювали піснетворець та керівник хору (деместик) Стефан, чернець Григорій Печерський та інші. З кінця X століття, за князювання Володимира Святославовича, при Десятинній церкві діяла школа для навчання співу, неподалік від церкви Богородиці існував двір деместиків – співаків-солістів, котрі були диригентами й учителями церковного співу водночас. Великий майстер київського наспіву з Володимира-Волинського також мав багато учнів, яких називали «луциною чадією». У XI столітті при Андріївському монастирі донька князя Всеволода Ярославовича Анна заснувала школу, де дівчаток вчили грамоти, різних корисних ремесел, а також співу: «собравши же младых

девиц неколико, обучала писанию, також ремеслам, швению, пению, и иным полїзным им занятиям» [2, с. 374]. Це свідчить про високий рівень середньовічної музичної культури наших пращурів.

Варто зазначити, що в тогочасних закладах освіти немистецького спрямування (школи «книжного вчення», монастирські школи, школи грамоти, жіночі школи) викладали не спеціально підготовлені фахівці-педагоги, а ті, хто виявляв під час навчання найвищі здібності та міг передавати свої знання дітям. Зважаючи на популярність музичного мистецтва (у школах навчали хорового співу), можемо припустити, що до уваги брали й музичні здібності викладачів.

Висновки. Вищевикладені факти свідчать про існування в IX-XIII століттях на території сучасної України спеціальних закладів для навчання мистецтву, що діяли паралельно з неофіційними формами передачі досвіду художньої дії, які мали свою довготривалу історію. Це дозволяє констатувати, що мистецька освіта цей період характеризувалася як неформальними, так і формальними ознаками з перевагою неформальних.

Література

1. Історія української літератури. Давня література (XI – перша половина XVII ст.) / [авт. В. П. Колосова та ін.]. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 539 с.
2. Історія української музики : [в 6 т.] / [гол. ред.: М. М. Гордійчук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 1. – 446 с.
3. Орлов Р. С. Прикладне мистецтво: церковне і народне / Р. С. Орлов // Історія культури давнього населення України / [гол. ред. П. П. Толочко]. – К., 2001. – Т. 1. – С. 921–926.
4. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 608 с.
5. Сулаєва Н. В. Неформальна мистецька освіта майбутніх учителів у художньо-творчих колективах : дис.. ... докт. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Наталія Вікторівна Сулаєва. – К., 2014. – 591 с.
6. Сулаєва Н. В. Підготовка вчителя в педагогічному просторі неформальної мистецької освіти : монографія [Текст] / Наталія Сулаєва. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – 408 с.
7. Тоцька І. Ф. Музика. Театральні видовища / І. Ф. Тоцька // Історія культури давнього населення України / [гол. ред. П. П. Толочко]. – К., 2001. – Т. 1. – С. 826–835.